

Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення

Анотація

У статті подано результати порівняльного дослідження класової свідомості в українському та розвинених західних суспільствах. Емпіричною базою слугують дані різних хвиль проекту з вивчення соціальних нерівностей (“Social Inequality”), здійсненого в рамках Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP).

Розглянуто концептуалізацію класової свідомості, методологію й історію дослідження її у великих міжнародних проектах. Емпірична частина присвячена вивченню двох аспектів класової свідомості — класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів. Результати дослідження свідчать, що класові ідентичності в усіх порівнюваних країнах достатньою мірою сформовані, оскільки більшість представників об’єктивних класових позицій (виокремлених відповідно до класової схеми Дж.Голдторпа) мають відповідні класові ідентичності; натомість класові інтереси не всіма класами усвідомлюються адекватно (сила зв’язку об’єктивної класової позиції і соціальних установок щодо нерівності в усіх порівнюваних країнах доволі мала). У підсумковій частині обговорюються методологічні обмеження цього проекту, що можуть впливати на зроблені висновки, й обґрунтовується необхідність моніторингу рівня класової свідомості в українському суспільстві.

Ключові слова: класова свідомість, класова ідентичність, усвідомлення класових інтересів, установки щодо соціальної нерівності

Багато сучасних праць, присвячених класовій свідомості, розпочинаються із завбачення Карла Маркса стосовно посилення поляризації класової структури, яке породжуватиме революційну свідомість серед робітничо-

го класу, що зрештою приведе до повалення капіталізму і встановлення нового безкласового суспільства [Маркс, Енгельс, 1955]. Далі йде констатація того, що це завбачення у західних суспільствах не справдилося: західний капіталізм вижив у черзі циклів розквіту й спаду у своєму економічному розвитку, зростання й ослаблення поляризації класової структури в різні історичні періоди. Пояснення цьому знаходять передусім у формуванні й зростанні впродовж другої половини ХХ століття численного середнього класу, що має відносно високий рівень добробуту. На думку багатьох неомарксистів, капіталістична ідеологія створила обіцянку добробуту, що призвело до виникнення “хитної свідомості” серед робітничого класу, яка, своєю чергою, запобігає революційним діям, переводить розв’язання класових за змістом видів соціальних конфліктів в індивідуалізовані форми. Нерівномірність економічного і соціального становища різних професійних груп робітничого класу також була на заваді формуванню класової солідарності й розгортанню масштабних класових дій, які б охоплювали не робітників за галузевою чи професійною ознакою, а пролетаріат загалом.

Західні соціологи, переконавшись, що робітничий клас виявився нездатним до вироблення передбачуваного Марксом революційного рівня свідомості й, у результаті, до реалізації ідеї альтернативного суспільства, поступово зменшили інтерес до цієї проблематики наприкінці ХХ століття [Wallace, Junisbay, 2004]. Однак численні свідчення того, що рівень класової свідомості тісно пов’язаний із реальними змінами в економіці, зі значними коливаннями становища середнього класу, економічними кризами, перманентними спалахами класової активності (страйки авіадиспетчерів, шахтарів, учителів тощо), зумовлюють відродження інтересу до вивчення класової свідомості. За умов “нової економіки”, головною особливістю якої є зростання рівня негарантованості зайнятості й економічної невизначеності (що виявляються у скороченні чисельності працівників, зниженні гарантій зайнятості й виникненні різноманітних альтернативних форм організації праці)¹, соціологи знову визнали за важливе відстежування даних стосовно динаміки рівня класової свідомості й причин, що на неї впливають.

Інтерес до проблематики класової свідомості у постсоціалістичних країнах зумовлений іншими суспільними й економічними процесами останніх десятиліть. Соціологи вважають, що за ситуації становлення і поглиблення капіталістичних відносин, посилення поляризації соціальних груп, зростання нерівності доходів і життєвих шансів, структурної перебудови економіки, а паралельно й поширення нових явищ зайнятості, властивих західній економіці (гнучка зайнятість, аутсорсинг, вторинна, випадкова, множинна зайнятість тощо), логічно очікувати посилення рівня класової свідомості й класової боротьби. У зв’язку з цим актуалізується завдання зафіксувати наявний рівень класової свідомості в українському суспільстві й відстежувати в майбутньому його коливання та чинники, що їх детерміну-

¹ Докладніше про характеристики нової ситуації зайнятості в розвинених західних суспільствах див.: [Edwards, 1979; Cappelli, Bassi, Katz, 1997; Vallas, 1999; Wallace, Junisbai, 2004].

ють. Реалізувати це завдання найцікавіше у порівняльній міжнародній перспективі, що має збагатити оцінювання рівня класової свідомості в Україні.

Концептуалізація класової свідомості

Концепт “класова свідомість” є неоднозначним у розумінні соціологів різних теоретичних напрямів¹. Утім, існує певний консенсус стосовно того, як визначати класову свідомість.

Одна із найбільш визнаних класифікацій теоретико-методологічних підходів до цього об’єкта розроблена Еріком Оліном Райтом [Wright, 1997]. Він констатує, що вивчення класової свідомості сягає корінням марксистської школи класового аналізу, якій належать спроби зрозуміти зв’язок між класовими конфліктами і соціальними змінами. Розрізняючи два головні підходи до аналізу класу — процесуальний і структурний, Райт і класову свідомість концептуалізує в їхніх рамках.

Процесуальні підходи передусім концентруються на проблемі класової ідентичності. У рамках цієї традиції, котра розвивається головним чином дослідниками немарксистського напрямку, класову свідомість ототожнюють із суб’єктивною класовою ідентифікацією індивідів. *Класова ідентичність* (class identity), яку ще називають синонімічним терміном “*суб’єктивний клас*” (subjective class), зазвичай розглядається як “суб’єктивне розуміння, сприйняття людиною власного класового становища”. Третій близький за змістом термін — *класові уявлення* (class awareness, class imagery) — стосується суб’єктивного визначення й інтерпретації соціального класу в суспільній свідомості² [Class awareness, 2005: p. 72–73; Class imagery, 2005].

Процесуальні підходи наголошують сукупний вплив суб’єктивного класового досвіду на формування класової ідентичності; її бачать як результат класової траєкторії особистості впродовж життєвого циклу. Райт постулює два важливі моменти для вивчення класової ідентичності [Wright, 1997]. Перший момент: “ідентичність” має як когнітивний, так і емоційний компонент. Пізнавально ідентичність просто визначає, як люди поміщують себе в різні системи формальної класифікації. Емоційно ідентичність належить до видів класифікацій, суб’єктивно суттєвих у системі значень людини. Другий момент: оскільки значення не формуються і не перетворюються миттєво, щойно людина переміщується в нові класові позиції, остільки класову ідентичність можна розглядати як “погляд назад” (“backward-looking”): вона вплетена в особисту історію й у шляхи, якими ця особиста історія

¹ Стосовно історії концептуалізації класової свідомості в сучасній західній соціології див.: [Wright, 1997; Durgenberge, 2001; Wallace, Junisbai, 2004].

² Під *класовими уявленнями* мають на увазі “поняття й уявлення соціальних акторів про клас, класову структуру, а також про розподіл влади”. Цей оригінальний підхід до вивчення класової свідомості спрямований на вивчення уявлень про класову структуру — того, якими є думки людей з приводу природи і джерел класових відмінностей. Більшість емпіричних досліджень класових уявлень стосувалася робітничого класу, серед них праці: [Chinoy, 1955; Bott, 1957; Popitz, 1957; Zweig, 1961; Lockwood, 1966, 1989; Savage, 2005].

прив'язана до історії спільнот і соціальних груп. Натомість класова свідомість, структурована навколо інтересів, звертається до очікувань про майбутнє і може, таким чином, уявлятися як “погляд уперед” (“forward-looking”).

Класова ідентичність є найбільш соціологічно дослідженим аспектом класової свідомості: її піддано глибокому теоретичному опрацюванню; створено витончену методологію та ефективні, “тонкі” методики, апробовані у великих національних і міжнародних дослідницьких проектах. Серед праць соціологів, які реалізували у своїх дослідженнях процесуальний підхід, чії ідеї і результати набули широкого визнання, назву, зокрема, такі: [Centers, 1949; Hodge, Treiman, 1968; Tajfel, Turner, 1979; Elster, 1982, 1985; Jackman, Jackman, 1983; Lockwood, 1989; Vanneman, Weber Cannon, 1987; Wright, 1997; Skeggs, 1997, 2003; Savage, 2001; Bottero, 2004; Sobel, 2004; Surridge, 2007; Levi, 2007]).

Структурні підходи зосереджують увагу на ролі *класових інтересів*, зумовлених поточним класовим становищем. Дані численних досліджень свідчать, що нинішня об'єктивна класова позиція індивідів має пріоритет порівняно з попереднім класовим досвідом при формуванні класової свідомості. У зв'язку з цим раптові негативні зміни в життєвій ситуації (звільнення, загроза безробіття, зниження заробітної плати тощо) можуть відіграти свою роль в актуалізації класової ідентичності й у поглибленні усвідомлення реальних класових інтересів, а відтак, і привести до підвищення рівня класової свідомості.

Вважають, що структуралістські дослідження класової свідомості більшою мірою відповідають початковому значенню цього поняття у Маркса, згідно з яким класова свідомість детермінована тим, наскільки чітко люди сприймають соціальні класи як такі, що мають подібні або відмінні економічні й соціально-політичні інтереси. Цей підхід розглядає суб'єктивне класове визначення як незалежну змінну формування класової свідомості індивіда, тобто усвідомлення своїх інтересів як члена певного класу (наприклад, [Wright, 1989, 1997]).

Таким чином, неомарксистичні вважають, що класова свідомість передусім відображає розуміння, усвідомлення членами класу своїх об'єктивних класових інтересів. Марксистська традиція визначення класової свідомості пов'язана із трактуванням інтересів та адекватним або неадекватним сприйняттям їх, що дістає відображення в понятті хибної свідомості. У ХХ столітті було проведено чимало помітних досліджень класової свідомості в рамках структуралістської парадигми, наприклад: [Лукач, 2003; Манхейм, 1992; Грамши, 1991; Маркузе, 2002; Kalleberg, Griffin, 1980; Wright, 1989, 1997; Wright, Perrone, 1977; Wright, Shin, 1988]. Переважна частина досліджень була спрямована на глибокий аналіз класової свідомості робітників, серед них: [Aronowitz, 1973; Buttel, Flinn, 1979; Davis, 1986; Fantasia, 1988; Leggett, 1968; Lockwood, 1966, 1989; Lopreato, Hazelrigg, 1972; Marshall, 1983, 1997; Rosenberg, 1953; Sallach, 1974; Thompson, 1963].

Зазначу принагідно, що класова ідентичність і класові інтереси можуть збігатися й посилювати одне одного, але можуть також розвиватися в різних напрямках (останнє найчастіше трапляється серед людей, які зазнали у

своєму житті швидко низхідну чи висхідну мобільність). Райт стверджує, що, зрештою, ці два явища являють собою два види класової свідомості — *класову самосвідомість особистості та усвідомлення класових інтересів*. До речі, сучасні дослідники намагаються поєднувати структурний і процесуальний підходи в конкретних дослідженнях класової свідомості.

Ще один затребуваний у дослідженнях класової свідомості підхід пов'язаний із припущенням низки вчених, що класова свідомість складається з кількох рівнів (стадій, етапів, аспектів) розуміння акторами своїх класових інтересів, відповідно до яких можна оцінювати міру революційності свідомості [Rosenberg, 1953; Leggett, 1968; Mann, 1973; Дилигенский, 1975]. Мабуть, найширшого визнання набула теорія стосовно різних рівнів класової свідомості, розроблена Майклом Манному. Він виокремив у класовій свідомості чотири взаємозалежні рівні, що послідовно відбивають рівні зрілості класу [Mann, 1973: p. 24–33].

Перший рівень — *класова ідентичність* (class identity) — відображає сприйняття членами класу їхньої власної позиції у класовій структурі (Манн говорить про здатність робітничого класу ідентифікувати себе як клас, визнавати свої інтереси як класові, як структуровані їхньою особливою роллю в процесі виробництва). Другий рівень — *класова опозиція* (class opposition) — уміння членів класу визначати класових опонентів через протилежність класових інтересів (передбачає усвідомлення того, що інтереси робітничого класу відмінні від інтересів класу капіталістів). У багатьох аспектах класова ідентичність і класова опозиція розглядаються як рівні, що діалектично взаємодіють, підсилюють одне одного. Третій рівень — *класова тотальність* (class totality) — віддзеркалює уявлення членів класу про усезагальність як для кожного з них, так і для суспільства зазначених ситуацій протилежності інтересів та ідентичності (цей рівень досягається, коли працівники сприймають власну соціально-економічну ситуацію і весь суспільний устрій з класової точки зору). Четвертий рівень — *соціальна альтернатива* (an alternative society) — передбачає формування ідеї бажаного суспільного устрою, за якого долається “пригноблене становище” класу, й артикуляцію реальних шляхів його досягнення (на цьому етапі робітники створюють і реалізують бачення альтернативного суспільства шляхом колективної класової боротьби з капіталістами).

За Манном, передбачуваний Марксом рівень “революційної свідомості” виникає лише тоді, коли в середовищі робітничого класу поєднуються всі чотири описані рівні. Отже, “марксизм є теорією ескалації свідомості від першого рівня до четвертого. Свідомість зростає мірою того, як працівник співвідносить свій конкретний досвід з аналізом ширших, а потім альтернативних структур” [Mann, 1973: p. 13].

Відповідно до Манна, класова свідомість британських робітників зазвичай обмежена першим рівнем і лише іноді досягає другого. Він вважає, що можна сформувати класовий світогляд, а також групову солідарність, але “вельми малоімовірно”, що робітничий клас здатен самостійно виробити альтернативне уявлення про нове суспільство. У більшості праць з відповідної тематики висловлюється думка, що стан свідомості робітничого

класу мінливий у часі, і як правило, вона значно нижча за рівень істинно революційної свідомості.

Попри такий скептицизм Манн та інші дослідники [Mann, 1973; Lopreato, Hazelrigg, 1972; Wallace, Junisbai, 2004] гадають, що класову свідомість треба вивчати перманентно, не очікуючи появи рідкісних “революційних моментів” і стану абсолютно зрілої класової свідомості (котрі, як наголошував іще Маркс, тривають зазвичай досить короткий час). Автори вказують на корисність дослідження динаміки класової свідомості в неревольюційні історичні періоди, зокрема, слід вивчати причини її посилення й ослаблення, фіксувати коливання її рівня, ідентифікувати соціальні класи, що протистоять одне одному в різні періоди.

У пропонованій статті увагу спрямовано на вивчення першого і другого рівнів зрілості класової свідомості (за Манном) — класової ідентичності й усвідомлення людьми протилежності класових інтересів. По-перше, ці рівні є базовими в траєкторії руху до революційної свідомості; по-друге, вони відносно легкодоступні для соціологічних досліджень і статистичного аналізу, порівняно з вищими стадіями (класової тотальності і бачення соціальної альтернативи); по-третє, можливість емпіричного вивчення їх закладена в методичному інструментарі доступних авторові статті міжнародних соціологічних проектів.

Досвід вивчення класової свідомості у міжнародних проектах

Крім складності концептуального визначення класової свідомості, загально визнаною є також проблемність її емпіричного вивчення. Останніми десятиліттями розвиток концепції класової свідомості відбувався в рамках великих міжнародних порівняльних проектів. Серед наймасштабніших проектів, у яких аналіз класової свідомості виступав спеціальним завданням і для яких було розроблено особливу методологію, — *Проект порівняльного класового аналізу* (Comparative Class Analysis Project), ґрунтований на методології Е.О.Райта (він мав три хвилі — 1985, 1987 і 1997 років; його дані узагальнено в книзі Райта “Class Count” [Wright, 1997]), і *Програма міжнародного соціального дослідження* (International Social Survey Programme — ISSP), у рамках якої чотири рази (у 1987, 1992, 1999 і 2009 роках) здійснювався проект із вивчення соціальних нерівностей (“Social Inequality”).

Багатий аналітичний потенціал останнього проекту був реалізований у численних соціологічних дослідженнях¹. Серед них — вивчення класової структури, класової свідомості та поведінки соціологами Ессекського університету [Marshall, Newby, Rose, 1993], дослідження політичної свідомості та поведінки різних соціальних класів, проведене під керівництвом Дж.Еванса [Heath, Jowell, Evans, Field, 1991; Evans, 1993; Evans, Mills, 1998], порівняння особливостей політичної свідомості професіоналів у різних країнах дослідницькою групою С.Брінта [Brint, Cunningham, Lee, 1997], дослідження під керівництвом Е.Хелсі шансів класів у здобутті освіти [Halsey, Heath, Ridge, 1987], порівняльне дослідження соціальних установок групою Р.Джовела

¹ Широка бібліографія подана на сайті проекту ISSP (<http://www.issp.org/public.shtml>).

[British, 1989, 1998; Internal, 1993; Modern, 1999], вивчення особливостей класової свідомості та класового конфлікту групою під керівництвом Дж.Келлі та М.Д.Р.Еванса [Kelly, Evans, 1995, 1999], зіставлення класового розподілу та установок щодо соціальної нерівності, ролі держави в регулюванні соціально-економічної нерівності Я.Делеєм [Delhey, 1999].

Завдання вивчення класової свідомості в проєкті ISSP було продиктоване бажанням емпіричної перевірки поширеного у 1980-х роках серед пересічних громадян і соціологів стереотипу, згідно з яким ситуація із класовою свідомістю в розвинених західних країнах різна, а саме: Сполучені Штати Америки уявляли як взірць безкласового суспільства, а Велику Британію, навпаки, як країну, що має високий рівень класової свідомості і класово розподілену націю, із тривалою історією нерівностей у багатьох сферах життя, наприклад в освітніх досягненнях, стані здоров'я, рівні доходу, психологічному благополуччі [Evans, 1993: p. 123]. Соціологи хотіли вивчити, чи усвідомлюють люди класовий поділ? Ці загальноприйняті образи американської безкласовості та британської класової розподіленості було вирішено перевірити емпірично, спираючись на єдиний методичний і вибірковий дизайн.

Від середини 1990-х років до проєкту ISSP підключилася низка постсоціалістичних країн. Інтерес полягав у тому, щоби зрозуміти, якою є ситуація з класовою свідомістю в країнах, де люди десятиліттями перебували під впливом ідеологічного гасла про “безкласове суспільство”, “класову однорідність”, “згладжування класових відмінностей”; де діяли принципи державного регулювання всіх сфер життя, суцільної зайнятості, вирівнювання оплати праці тощо. Емпіричної перевірки потребувала гіпотеза про те, що за останні два десятиліття із появою ринкових відносин, приватного сектору, державного дерегулювання, увиразненої майнової диференціації, у постсоціалістичних суспільствах не лише оформилися класові інтереси і протилежні класові позиції, а й сформувалася класово специфічна свідомість у членів різних класів, подібна за своїми характеристиками до західних аналогів. Очікується, що найбільш ефективними для доведення чи спростування впливу нової класової структури на класову свідомість будуть дані, отримані в рамках порівняльного міжнародного дослідження. Найзагальніше дослідницьке питання: чи справді в постсоціалістичних суспільствах, у тому числі й в Україні, починають розвиватися характерні для західних суспільств види класових розподілів?

Методологія вивчення класової свідомості в проєкті ISSP

Сучасні дослідники, які емпірично вивчають класову свідомість, прагнуть реалізації комбінованого методологічного підходу, який би враховував вплив на класову свідомість як структурних характеристик (особливості зайнятості, рівень профспілкового руху, соціальне походження тощо), так і процесуальних (пов'язаних із особистим досвідом індивіда).

Методологічна й емпірична схема аналізу Еріка Оліна Райта зосереджена на двох аспектах змісту класової свідомості — суб'єктивній класовій іден-

тифікації та установках, що відображають класові інтереси робітників і капіталістів¹ [Wright, 1997: р. 505–506]. Таку само ідею і методологію вивчення класової свідомості закладено в основу модуля “Соціальна нерівність” у рамках проекту ISSP². Згідно із Джефрі Евансом, найбільш доказовим критерієм рівня класової диференціації певного суспільства є сила зв’язку об’єктивних класових позицій людей і, по-перше, їхніх класових ідентичностей, по-друге, їхніх установок щодо соціальної нерівності [Evans, 1993]. У зв’язку з цим у рамках порівняльного проекту досліднику необхідно відповісти на такі два питання. Наскільки відмінні соціальні установки представників капіталістичного, робітничого і середнього класів у кожній країні? Наскільки суттєвим є зв’язок між класовим положенням і класовою ідентичністю?

Для реалізації такого задуму з метою вивчення класової свідомості до анкети модуля “Соціальна нерівність” проекту ISSP закладено запитання, на підставі яких можна з’ясувати об’єктивні класові позиції, фіксувати класову ідентичність і судити про різноманітні установки, що стосуються соціальної нерівності. *Об’єктивні класові позиції* ідентифіковані в проекті за класовою типологією Джона Голдторпа. В анкету закладено необхідні змінні для побудови ЕGP-класів. *Класова ідентичність* визначається шляхом співвіднесення респондентом себе з однією із категорій за запропонованою шкалою (набір класових номінацій у різних хвилях проекту не був однаковою; наприклад, в анкеті 2009 року: нижчий клас, робітничий, нижній середній, середній, вищий середній, вищий). *Установки*³ щодо соціальної нерівності операционалізовані в проекті у вигляді великого набору змінних, серед них: уявлення про міру соціальної нерівності доходів, справедливість заробітної плати, підтримку політики перерозподілу доходів, шанси досягнення життєвого успіху, сприйняття людьми класового конфлікту, підтримка політичних партій, що мають чітку класово зорієнтовану ідеологію.

Колекція відповідних даних забезпечує широку інформаційну базу, яка дає змогу судити про особливості класової свідомості в різних країнах.

Емпірична база дослідження

З метою порівняльного вивчення класової свідомості в Україні та розвинених західних країнах мною використані дані різних хвиль проекту з вивчення соціальних нерівностей (“Social Inequality”), реалізованого в рамках Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP). Джерелом даних щодо України став національний масив проекту “Соціальна нерівність”

¹ Серед дослідників загально визнано, що вивчати сприйняття людьми класових інтересів можна з огляду на їхні різноманітні установки щодо соціальної нерівності.

² Описана методологія аналізу класової свідомості й відповідні дані відображені, зокрема, в таких публікаціях: [Evans, 1993, 1999; Wright, 1997; Wallace, Junisbai, 2004].

³ *Соціальна установка* (social attitude) — відносно стабільне переконання, що зумовлює готовність індивіда до певної соціальної поведінки; при цьому передбачається, що установка має складну структуру й охоплює низку компонентів: схильність сприймати, оцінювати і, в підсумку, діяти в контексті конкретного соціального явища певним чином.

2009 року (обсяг вибірки 2012 осіб). У очікуванні даних четвертої хвилі інших країн для порівняльного аналізу я використовувала масив третьої хвилі 1999 року. У ній взяли участь 27 країн, однак для аналізу взято угруповання дев'яти розвинених капіталістичних країн (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Західна Німеччина, Велика Британія, Іспанія). Вибір саме цих країн обґрунтований тим, що їхні масиви містять закодовану відповідно до Міжнародного стандартного класифікатора професій ISCO-88 змінну професії респондентів, наявність якої є обов'язковим елементом при конструюванні класової схеми ЕГР, яку я використовувала для визначення об'єктивних класових позицій респондента.

Усвідомлюючи некоректність порівняння даних 1999 і 2009 років, я все одно вдаюся до цього зіставлення з метою претеста перед аналізом даних усіх країн-учасниць проекту, що очікуються у 2011 році. Це дасть мені змогу в ситуації конкретного емпіричного дослідження опанувати методологію вивчення класової свідомості, закладену в цей проект, апробувати конкретні методики і статистичний апарат аналізу даних, а також сформулювати низку гіпотез, котрі будуть перевірені за наявності масивів усіх країн-учасниць.

Результати емпіричного дослідження

Описана вище методологія аналізу класової свідомості включає два основні напрями — вивчення класової ідентичності та класових установок щодо соціальної нерівності. Результати дослідження на підставі описаної емпіричної бази подано далі у вигляді двох сюжетів.

Зв'язок між класовою позицією та класовою ідентичністю

Аналізуючи зв'язок класової позиції та класової ідентичності (див. табл. 1)¹, можна дійти кількох висновків.

По-перше, зі шкали з чотирма класовими ідентичностями найбільш за-
требувані респондентами всіх порівнюваних країн дві — “середній клас” і
“робітничий клас” (за вибіркою їх обрали в сукупності понад 90% респон-

¹ У проекті ISSP про *класову ідентичність* судять на підставі відповіді респондента на запитання “Більшість людей зазвичай відносять себе до певного соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?” (змінну в масиві традиційно йменують “суб'єктивний клас”). Для відповіді на це запитання в анкеті 2009 року закладено шкалу із шести категорій (нижчий, робітничий, нижній середній, середній, вищий середній, вищий клас), а в анкеті 1999 року відповідна шкала містила дещо інший набір категорій. У зв'язку з цим для порівняльного аналізу змінна “суб'єктивний клас” була приведена мною в усіх масивах до єдиної шкали із чотирма категоріями: вищий клас, середній, робітничий і нижчий.

Об'єктивні класові позиції ідентифіковані відповідно до класової типології Джона Голдторпа. Для побудови ЕГР-класів використано синтаксис Гарі Ганзебума (Ganzeboom) 1994 року, що конструює 10 класових категорій. Вони були згруповані в п'ять укрупнених класів: службовий (I і II), проміжний (III і V), дрібна буржуазія (IVa, IVb і IVc), кваліфіковані робітники (VI) і некваліфіковані (VIIa і VIIb).

дентів). У розвинених капіталістичних країнах 60% респондентів ідентифікували себе із середнім класом і 36% — із робітничим, що вочевидь свідчить на користь визначення західного суспільства як “суспільства середнього класу”, принаймні за самовідчуттями його членів. В Україні частка суб’єктивного середнього класу становить 50% і робітничого класу — 40%, що, на мій погляд, указує на вельми оптимістичний тренд соціально-економічного розвитку країни й самопочуття її громадян. До крайніх позицій шкали ідентичності — “вищий клас” і “нижчий клас” — відносять себе в західних країнах дуже рідко (відповідно 1,2% і 2,8%), натомість в Україні категорія “нижчий клас” затребувана для самоідентифікації значно частіше (9,4%), а “вищий клас” — рідше (0,2%).

Таблиця 1

Зв’язок об’єктивного та суб’єктивного класів у різних країнах, %

EGP-класи	Суб’єктивний соціальний клас			
	Вищий	Середній	Робітничий	Нижчий
Україна				
Службовий клас	0,6	79,4	13,1	6,9
Проміжний клас	0	63,9	28,1	7,9
Дрібна буржуазія	0	60,2	36,4	3,4
Кваліфіковані робітники	0	31,0	59,5	9,5
Некваліфіковані робітники	0	23,2	62,0	14,7
За вибіркою загалом (N = 1799)	0,2	50,5	39,9	9,4
Розвинені капіталістичні країни				
Службовий клас	1,7	77,1	20,2	1,0
Проміжний клас	0,8	60,8	35,6	2,8
Дрібна буржуазія	1,7	63,2	31,8	3,3
Кваліфіковані робітники	0,4	38,8	58,4	2,4
Некваліфіковані робітники	0,8	38,5	54,9	5,8
За вибіркою загалом (N = 7086)	1,2	60,0	36,1	2,8

По-друге, в усіх порівнюваних країнах простежується виразний взаємозв’язок об’єктивного та суб’єктивного класів. Представники об’єктивних класів, котрі прийнято називати “середніми”, — службовий (як вищий середній клас), проміжний (як нижній середній) і дрібна буржуазія (як старий середній) — ідентифікують себе значно частіше із середнім класом, ніж з робітничим. Своєю чергою, переважна частина респондентів, які посідають позиції “об’єктивного” робітничого класу (кваліфіковані і некваліфіковані робітники), обирають ідентичність “робітничий клас”. (До речі, цілком очікувано, що некваліфіковані робітники частіше за членів інших класів відносять себе до нижчого класу.) Цікаво, що профілі класової ідентифікації у представників різних соціальних класів в Україні й західних країнах дуже близькі, незважаючи на відсоткові відмінності.

По-третє, зв'язок між класовою позицією та класовою ідентичністю, вимірюваний значенням коефіцієнта Eta^1 , виявився доволі сильним у всіх країнах (див. табл. 2). Причому значення Eta щодо ідентифікації із робітничим класом вище в Україні (0,43), ніж у розвинених капіталістичних країнах (0,31). Логічно припустити, що зв'язок між ідентифікацією із робітничим класом і відповідною об'єктивною класовою позицією тісніший у країнах, що мають великий індустріальний сектор і традиції ідеологічного домінування робітничого класу в недавньому історичному минулому. Однак важко пояснити, чому в Україні порівняно із західними країнами виявилася більшою також сила зв'язку ідентичності “середній клас” і відповідних класових позицій (0,47 і 0,33 відповідно).

Таблиця 2

Зв'язок між об'єктивною та суб'єктивною класовими позиціями (% тих, хто назвав себе представником “робітничого класу” і “середнього класу” в кожній “об'єктивній” класовій категорії)*

EGP-класи	Ідентифікація з категорією “робітничий клас”		Ідентифікація з категорією “середній клас”	
	Україна	Розвинені західні країни	Україна	Розвинені західні країни
Службовий клас	13,1	20,2	79,4	77,1
Проміжний клас	28,1	35,6	63,9	60,8
Дрібна буржуазія	36,4	31,8	60,2	63,2
Кваліфіковані робітники	59,5	58,4	31,0	38,8
Некваліфіковані робітники	62,0	54,9	23,2	38,5
За вибіркою загалом	39,9	36,1	50,5	60,0
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,43</i>	<i>0,31</i>	<i>0,47</i>	<i>0,33</i>
Кількість респондентів	1799	7086	1799	7086

Резюмуючи наведені дані, можна стверджувати, що взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного класу доволі сильний у порівнюваних країнах (причому в Україні найбільшою мірою). Це означає, що люди цілком адекватно усвідомлюють свою класову позицію; що перший рівень класової свідомості, згідно з типологією Мана, можна характеризувати як цілком сформований. Це ще одна причина говорити про актуальність поняття “соціальний клас” не тільки як затребуваного теоретичного конструкту для аналізу сучасних суспільств, а й як категорії для соціального самовизначення.

Утім, до висновків слід ставитися обережно, позаяк, по-перше, їх зроблено на підставі даних різних хвиль; по-друге, певне спотворення реального

¹ Значення коефіцієнта η (Eta) є мірою сили зв'язку між двома змінними, у цьому випадку об'єктивною класовою позицією (незалежна змінна) та категорією самоідентифікації “робітничий клас”, “середній клас” (залежна змінна). Чим ближче значення Eta до 1, тим більшою є сила зв'язку двох змінних.

стану справ може бути пов'язане із використанням шкал із різним набором класових категорій при вимірюванні суб'єктивного класу в різних хвилях проекту. Третім приводом для сумніву є надто прямолінійний і грубий спосіб вимірювання класової ідентичності, закладений у проекті¹. Запропонований методичний інструмент дає змогу “зняти” лише когнітивний аспект ідентифікації, хоча загально визнано, що в ідеалі вивчення класової ідентичності має бути спрямоване не тільки на аналіз форм і критеріїв ідентифікації людини із певним класом (когнітивний компонент), а також на з'ясування значимості цієї ідентичності у формуванні особистості, соціальних відносин і реальної поведінки людини (емоційний компонент). Лише таке комплексне знання про якість класової ідентичності дає можливість більш-менш упевнено прогнозувати потенціал формування вищих рівнів класової свідомості й класової дії членів різних класів.

Зв'язок класової позиції та установок стосовно соціальної нерівності

Згідно із Джефрі Евансом, сила зв'язку між “об'єктивним” і “суб'єктивним” соціальним класом — важливий індикатор класових відмінностей у суспільстві, але не єдино доречний. Навіть якщо відчуття класової ідентичності людей слабкі, вони все одно можуть поділяти спільні класові інтереси, зокрема мати усталені уявлення про рівень соціальної нерівності [Evans, 1993: p. 127]. Тобто об'єктивні класові позиції людей можуть впливати на їхні установки незалежно від того, як люди маркують себе (свою класову позицію) і чи маркують узагалі.

У проекті ISSP зазвичай емпірично перевіряється запитання: чи поділяють представники “об'єктивних” класів установки щодо соціальної нерівності? Однак Райт вважає, що сприйняття класових інтересів формується не тільки класовими положеннями, а й класовими ідентичностями. З огляду на це виправдані вивчення соціальних установок із перевіркою впливу як об'єктивного, так і суб'єктивного класу [Wright, 1997: p. 505–516]. Дотримуючись цієї ідеї, я вивчала зв'язок класових установок із класовим становищем і класовою ідентичністю респондента.

Соціальні установки в усіх хвилях проекту подано у вигляді низки змінних, серед них: уявлення про міру нерівності доходів, справедливість заробітної плати, підтримку політики перерозподілу, шанси досягти успіху, сприйняття людьми класового конфлікту тощо. Послідовно розглянемо зв'язок об'єктивного (і суб'єктивного) класу та перелічених соціальних установок.

¹ Більшість дослідників визнають, що найудалішим способом вимірювання класової ідентичності є застосування не готової шкали із закритим переліком класових категорій, а методики спонтанної ідентифікації (див., напр.: [Wright, 1997]). Зокрема, Райт виходить із припущення, що спонтанні відповіді вказують на більшу “опуклість” (salience) класової ідентичності, ніж примусовий вибір; це дає йому змогу створити змінну ідентичності робітничого класу, котра відображає і пізнавальні, і емоційні аспекти ідентичності.

Клас і сприйняття нерівності в доходах

Одна із важливих соціальних установок — це установка щодо міри нерівності в доходах. Судити про неї можна, проаналізувавши відповіді респондентів на твердження “У Вашій країні надто велика різниця в доходах”. Варіанти відповіді містили 5-бальну шкалу від “цілком згоден” до “зовсім не згоден”.

Судячи з даних таблиці 3, більшість населення в усіх порівнюваних країнах поділяє думку про високий рівень нерівності в доходах. Причому якщо в розвинених капіталістичних країнах у середньому майже три чверті респондентів підтверджують існування цієї нерівності, то в Україні фіксуються вкрай високі оцінки — 96,4%.

Таблиця 3

Клас і сприйняття соціальної нерівності в доходах (% у кожному класі згодних¹ із твердженням, що “надто великою є відмінність у доходах”)

<i>Класи</i>	<i>Україна</i>	<i>Розвинені західні країни</i>
ЕГР-класи		
Службовий клас	96,8	65,5
Проміжний клас	96,3	76,7
Дрібна буржуазія	98,3	67,0
Кваліфіковані робітники	93,0	81,3
Некваліфіковані робітники	95,5	81,8
За вибіркою загалом	96,4	73,3
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,04</i>	<i>0,16</i>
Кількість респондентів	1783	8119
Суб'єктивні класи		
Вищий клас	98,9	52,6
Середній клас	93,9	67,4
Робітничий клас	95,7	83,3
Нижчий клас	93,9	86,1
За вибіркою загалом	94,6	72,4
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,05</i>	<i>0,19</i>
Кількість респондентів	1963	8910

У західних суспільствах очевидними є класові відмінності в установках: соціальні нерівності в доходах гостріше сприймають представники робітничого (81,8% — некваліфіковані та 81,3% — кваліфіковані робітники) і проміжного класів (76,7%), ніж представники службового класу (65,5%) і дріб-

¹ До “згодних” у цій і наступних таблицях віднесено тих, хто відповів “цілком згоден” і “радше згоден”.

ної буржуазії (67%). Натомість у пострадянській Україні взагалі немає значимих відмінностей між класами у сприйнятті соціальної нерівності в доходах: цей вид нерівності представниками всіх об'єктивних класів сприймається однаково гостро. Ці відмінності порівнюваних країн підтверджуються значеннями коефіцієнта *Eta*: якщо в Україні сила зв'язку мінімальна (0,04), то в західних країнах вона дещо вища (0,16)¹.

Зафіксовані закономірності щодо сприйняття соціальної нерівності в доходах цікаво було перевірити й на даних за суб'єктивними класами. Дані таблиці 3 з усією очевидністю підтверджують ту саму закономірність і серед представників суб'єктивних класів — класово недиференційоване сприйняття нерівності в доходах в Україні та відносно класово диференційоване — в розвинених капіталістичних країнах.

Таким чином, високий рівень уявлень про соціальну нерівність в усіх об'єктивних і суб'єктивних класах засвідчує, що наявна диференціація доходів нелегітимована у пострадянській Україні. Можна припустити, що доходи розподіляються далеко не на користь одного із цих класів.

Клас і сприйняття справедливості заробітної плати

Судити про установки людей щодо соціальної нерівності можна також на підставі сприйняття рівня справедливості отримуваної ними заробітної плати². У таблиці 4 подано розподіл респондентів, котрі вважають, що отримувана ними заробітна плата “значно менша” або “менша”, ніж вони заслуговують.

Очевидно, що в Україні 80% населення вважають свою заробітну плату несправедливою, тоді як у розвинених капіталістичних країнах цієї думки дотримуються в середньому 57% респондентів. Отже, маємо значно гостріше сприйняття соціальної несправедливості в Україні.

Попри те, що частка незадоволених заробітною платою у західних країнах відчутно нижча, ніж в Україні, сила зв'язку між класовою позицією і думкою про справедливість оплати праці, вимірювана значенням *Eta*, однаково низька (0,07 і 0,14). Аналізуючи вплив об'єктивної класової позиції, слід наголосити таку тенденцію: в усіх порівнюваних країнах думка про несправедливість заробітної плати меншою мірою характерна для представників службового класу і дрібної буржуазії (самозайнятих, які мають і не мають найманих працівників), ніж для представників інших класів, що складаються з найманих працівників. Своєю чергою, у західних країнах свою

¹ Зазначу, що в різних західних країнах мають місце значимі класово детерміновані відмінності у сприйнятті нерівності: у США значення *Eta* — 0,08, у Великій Британії — 0,21, в Австрії — 0,25, у Нідерландах — 0,30. Тим самим підтверджується гіпотеза про меншу класову диференціацію у США порівняно з європейськими країнами, причому серед останніх Велика Британія не є винятком за силою впливу класу на думки про нерівність доходів.

² В анкеті відповідне запитання звучить так: “Що б Ви сказали про те, скільки Ви заробляєте...”. Варіанти відповіді від 1 — “значно менше, ніж заслуговую” до 5 — “значно більше, ніж заслуговую”.

зарплату вважали нижчою за справедливу і заслуженою частіше представники робітничого класу, ніж дрібної буржуазії й службового класу.

Таблиця 4

**Клас і сприйняття соціальної нерівності в оплаті праці
(% у кожному класі переконаних, що їхня заробітна плата
значно менша або менша, ніж вони заслуговують)**

<i>Класи</i>	<i>Україна</i>	<i>Розвинені західні країни</i>
ЕГР-класи		
Службовий клас	76,5	49,5
Проміжний клас	82,8	59,0
Дрібна буржуазія	75,0	50,2
Кваліфіковані робітники	80,5	63,3
Некваліфіковані робітники	84,3	65,6
За вибіркою загалом	80,4	56,7
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,07</i>	<i>0,14</i>
Кількість респондентів	1646	7119
Суб'єктивні класи		
Вищий клас	–	41,5
Середній клас	73,2	47,5
Робітничий клас	83,7	60,4
Нижчий клас	75,7	63,9
За вибіркою загалом	77,5	52,4
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,12</i>	<i>0,13</i>
Кількість респондентів	1807	7477

Виходячи зі значень *Eta*, показник суб'єктивного класу виявився таким, що має приблизно таку саму (низьку) диференційну силу у сприйнятті справедливості заробітної плати, що й показник “об'єктивного” класу (див. табл. 4). Утім, помітною є така тенденція: у розвинених капіталістичних країнах частка тих, хто вважає свою зарплату несправедливою, послідовно зростає від вищого класу до нижчого. В Україні представники суб'єктивного робітничого класу гостріше сприймають несправедливість в оплаті праці, ніж представники і середнього класу, і нижчого.

Клас і підтримка політики перерозподілу

Емпіричній перевірці в перебігу проекту підлягає питання про те, чи впливають класові ідентичності людей і сприйняття ними соціальної нерівності на їхню схильність підтримувати соціальну політику, спрямовану на подолання нерівностей, пов'язаних із класом. З цією метою використовують низку запитань стосовно ролі уряду в перерозподілі ресурсів, зміст яких інтерпретують як підтримку респондентами *принципу перерозподілу*. Серед них — підтримка державної політики перерозподілу доходів, а також від-

повідних стратегій реалізації цієї політики (забезпечення прийняттого рівня життя для безробітних; зменшення витрат на виплати допомоги бідним)¹. Відповіді на ці запитання подано у вигляді 5-бальної шкали ставлень до політики перерозподілу (від “цілком згоден” до “зовсім не згоден”).

Дані таблиці 5 дають змогу порівняти рівень підтримки політики перерозподілу серед представників різних країн і різних класів.

Таблиця 5

Клас і підтримка принципу перерозподілу (% у кожному класі згодних із твердженням, що “Уряд зобов’язаний зменшити відмінності в доходах між особами з високими і низькими доходами”)

<i>Класи</i>	<i>Україна</i>	<i>Розвинені західні країни</i>
ЕГР-класи		
Службовий клас	90,7	45,8
Проміжний клас	92,4	58,5
Дрібна буржуазія	81,6	45,3
Кваліфіковані робітники	91,6	61,3
Некваліфіковані робітники	90,8	65,4
За вибіркою загалом	90,7	54,4
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,08</i>	<i>0,17</i>
Кількість респондентів	1749	7998
Суб’єктивні класи		
Вищий клас	–	33,3
Середній клас	89,0	48,6
Робітничий клас	90,5	62,3
Нижчий клас	93,5	72,2
За вибіркою загалом	90,1	54,1
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,05</i>	<i>0,14</i>
Кількість респондентів	1922	8910

Із наведених вище даних (див. табл. 3) відомо, що 96,4% населення України поділяють думку, що відмінності в доходах надто великі. Цілком очікувано, що частка згодних із політикою перерозподілу доходів виявилася в нашій країні дуже високою — 90,7% (див. табл. 5). Натомість у західних країнах оцінка соціальної нерівності порівняно нижча (73,3%), відповідно

¹ Запитання були сформульовані таким чином: “Якою мірою Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з такими твердженнями: уряд зобов’язаний зменшити відмінність у доходах між особами з високими і низькими доходами; уряд зобов’язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних; уряду треба зменшити витрати на соціальні виплати бідним?” У попередніх хвилях проекту крім названих вивчали ще й такі стратегії: гарантія робочих місць для кожного, базовий дохід для кожного.

нижча й частка тих, хто підтримує політику перерозподілу (54,4%). Отже, очевидно, що установки населення стосовно ролі держави у перерозподілі ресурсів значно більш егалітаристські в Україні, ніж у західних країнах¹.

Зважаючи на значення коефіцієнта *Eta*, зазначаю, що вплив класової позиції на схвалення принципу перерозподілу в усіх країнах невеликий (0,08 в Україні і 0,15 у західних країнах). Проте навіть в Україні вочевидноється тенденція: представники дрібної буржуазії меншою мірою підтримують політику перерозподілу, ніж представники класів, що складаються з найменших працівників. У західних країнах крім дрібної буржуазії ще і представники службового класу дотримуються більш ліберальних економічних поглядів, тоді як представники робітничого і проміжного класу більшою мірою підтримують політику перерозподілу.

Судячи зі значення коефіцієнта *Eta*, сила зв'язку суб'єктивного класу та установки на схвалення принципу перерозподілу мінімальна в Україні (0,05) і більш виражена в західних країнах (0,14). Так, у західних країнах згодних із політикою перерозподілу доходів серед суб'єктивного робітничого і нижнього класу майже у півтора раза більше, ніж серед середнього.

Клас і сприйняття шляхів досягнення життєвого успіху

З огляду на факти багатоманіття нерівності досягнень між соціальними класами західні соціологи припустили, що представники різних класів пояснюють чинники життєвого успіху по-різному. Гіпотеза полягала в тому, що представники робітничого класу схильні вбачати причини успіху більшою мірою у перевагах, пов'язаних з грошима й зв'язками, і меншою — в особистих якостях, тоді як представники середнього класу, навпаки, мають меритократичну концепцію досягнень, що акцентує сумлінну працю і здібності [Goldthorpe, Lockwood, Bechhofer, Platt, 1969].

Ідеалом справедливості при досягненні життєвого успіху люди вважають рівність можливостей, а нерівність ладні виправдовувати в тому разі, коли вона виступає наслідком не структурних обмежень (походження, зв'язків, багатства сім'ї, освіти батьків), а наслідком того, що одні люди докладають менше зусиль, ніж інші, для досягнення успіху за рівних можливостей. Цей ідеал був описаний як “домінантна ідеологія” (“the dominant ideology”) [Huber, Form, 1973] або як “ідеологія успіху” (“the success ideology”) [Ichheiser, 1949]. Західні соціологи на підставі результатів численних досліджень вважають, що цей ідеал є підґрунтям для виправдання соціальних нерівностей навіть представниками робітничого класу і бідних груп населення. Наприклад, дослідники США політичну нерухливість робітничого класу пояснюють саме поширенням у всіх верствах суспільства “американської мрії”, тобто прийняттям ідеології рівності можливостей (див.: [Klue-

¹ До речі, висновок стосовно егалітаристської ідеології як домінантної у постсоціалістичних країнах аргументовано наведено в дослідженні Яна Делея [Delhey, 1999]. Натомість у розвинених капіталістичних країнах зафіксовано куди менше прихильників егалітаризму, особливо щодо ролі держави у перерозподілі ресурсів.

gel, Smith, 1986; Huber, Form, 1973]). Згідно із даними соціологічних досліджень, у сучасній Великій Британії більшість людей поділяють думку про надмірну соціальну нерівність, розглядаючи водночас різноманітні стратегії її скорочення. Так, визнаючи важливість соціального походження і зв'язків у кар'єрному й життєвому просуванні, більшість все одно вважає, що меритократичні чинники — на кшталт заповзятості роботи, амбіцій і освіти — є найважливішими [Smith, 1989].

Проект “Соціальна нерівність” у рамках дослідницької програми ISSP дає змогу перевірити, наскільки різні країни, на думку респондентів, близькі до досягнення меритократичного ідеалу? Схожі або відмінні думки представників різних класів з приводу того, що впливає на життєвий успіх або невдачу — самі люди чи переваги, пов'язані з їхнім соціальним походженням? У проекті для вивчення *моделей досягнення життєвого успіху* закладено дві методик. У цьому дослідженні застосовано методик, яку умовно називають “домінантною ідеологією”. Відповідно до неї респондентам пропонували оцінити за 5-бальною шкалою (від “надзвичайно важливо” до “зовсім неважливо”) важливість 11 варіантів шляхів (способів, причин) досягнення успіху в житті¹. Серед них — походження із багатой сім'ї; мати добре освічених батьків; особисто здобути добру освіту; мати амбіції, честолюбство; наполегливо й завзято працювати; особисті зв'язки з “потрібними” людьми; зв'язки в політичних колах; давати хабара; національність; сповідувана людиною релігія; бути чоловіком чи жінкою.

При аналізі даних попередніх хвиль проекту дослідники особливу увагу приділяли шести із перелічених способів досягнення успіху [Evans, 1993: р. 128–130]. Три варіанти шляхів — “походження із багатой сім'ї”, “наявність освічених батьків”, “особисті зв'язки з “потрібними” людьми” — вважали найбільш доречними для характеристики впадкованих класових переваг. Інші три варіанти шляхів — “амбіції, честолюбство”, “уміння наполегливо й завзято працювати”, “особисто здобути добру освіту”² — вважають такими, що відображають особисті характеристики та поведінку. Ці шість запитань, що мають 5-бальну шкалу відповідей від “надзвичайно важливо” до “зовсім неважливо”, було зведено в єдину шкалу шляхом побудови індексу. Індекс обчислювали діленням середнього значення трьох змінних, що відображають особисті характеристики, на середнє значення трьох змінних, пов'язаних із класовими перевагами. Значення 1,0 указує, що обидва типи пояснень однаково важливі. Чим ближче значення до нуля, тим більшою мірою люди схильні вважати, що особисті ознаки (на відміну від пов'язаних із соціальним класом) є найважливішими для просування в їхній країні.

У західних країнах на даних попередніх хвиль проекту підтвердилася висловлена гіпотеза, згідно з якою серед представників середнього класу поширенішою є меритократична концепція досягнень, а серед представників робітничого класу — концепція, яка в досягненні успіху враховує більшою

¹ Запитання звучало так: “Оцініть, будь ласка, наскільки важливо те, що я зачитаю, для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху...”.

² Остання змінна у хвилі 1992 року мала інший зміст (“природні здібності”).

мірою внесок чинників соціального походження. Мені цікаво було зіставити установки представників різних класів стосовно досягнення життєвого успіху в розвинених західних країнах і в Україні, перевібивши тим самим справедливості описаної гіпотези для пострадянського простору.

Утім, порівняльний аналіз даних був ускладнений тим, що у хвилі 1999 року необхідні запитання були відсутні. У пошуках порівняльних даних щодо західних країн мені довелося звернутися до масиву 1992 року. Потім був побудований описаний вище індекс домінантних способів досягнення успіху¹.

Дані таблиці 6 свідчать, що населення України схильне бачити причини життєвого успіху рівною мірою в особистих характеристиках людини і складових її соціального походження (на це вказує значення шкали досягнень, що становить 0,96). Населення більшості розвинених капіталістичних країн, узятих для порівняння, життєвий успіх дещо більшою мірою пов'язує з індивідуальними стратегіями досягнень, а не з чинниками, пов'язаними із класом. Найбільшою мірою меритократична концепція (а відтак, і ідеологія індивідуалізму) властива жителям Австралії (0,65) та США (0,69), найменшою — Західній Німеччині (0,86) та Австрії (0,87).

Таблиця 6

**Класова позиція і сприйняття способів досягнення успіху в житті
(середнє значення за описаною шкалою досягнень)²**

<i>EGP-класи</i>	<i>Україна</i>	<i>Австрія</i>	<i>Західна Німеччина</i>	<i>Швейцарія</i>	<i>Угорщина</i>	<i>Нідерланди</i>	<i>Велика Британія</i>	<i>США</i>	<i>Австралія</i>
Службовий клас	0,92	0,82	0,86	0,77	0,77	0,73	0,69	0,68	0,62
Проміжний клас	0,99	0,85	0,85	0,83	0,80	0,74	0,68	0,66	0,62
Дрібна буржуазія	0,98	0,83	0,80	0,80	0,72	0,71	0,71	0,61	0,66
Кваліфіковані робітники	0,96	0,91	0,86	0,87	0,80	0,77	0,71	0,70	0,66
Некваліфіковані робітники	0,97	0,91	0,87	0,86	0,81	0,82	0,76	0,76	0,72
<i>За вибіркою загальною</i>	<i>0,96</i>	<i>0,87</i>	<i>0,86</i>	<i>0,81</i>	<i>0,79</i>	<i>0,76</i>	<i>0,71</i>	<i>0,69</i>	<i>0,65</i>
<i>Коефіцієнт Eta</i>	<i>0,08</i>	<i>0,12</i>	<i>0,08</i>	<i>0,21</i>	<i>0,17</i>	<i>0,10</i>	<i>0,12</i>	<i>0,18</i>	<i>0,14</i>

Сприйняття способів досягнення життєвого успіху представниками різних класів в Україні є практично однозначним (значення коефіцієнта *Eta* 0,08). Натомість у деяких порівнюваних західних країнах фіксуються по-

¹ Автор висловлює щире подяку за консультації й допомогу в написанні синтаксисів доценту НаУКМА Олександру Виноградову.

² Дані західних країн узято із: [Evans, 1993: p. 129].

мітні класові відмінності в моделях досягнення успіху (сила зв'язку класової позиції і думок з приводу способів досягнення успіху в них відносно висока — значення коефіцієнта *Eta* від 0,21 у Швейцарії до 0,10 в Нідерландах). У цих країнах представники робітничого класу (насамперед некваліфіковані робітники) частіше схильні вбачати причини життєвого успіху в поєднанні чинників соціального походження й індивідуальних зусиль (середнє значення на шкалі досягнень ближче до 1), тоді як представники службового класу більшою мірою виокремлюють чинник особистісних якостей (середнє значення майже дорівнює 0).

Клас і сприйняття класового конфлікту

Одними із найважливіших прогнозів Карла Маркса були такі: по-перше, зі зростанням індустріалізації відносний розмір заробітної плати робітничого класу буде знижуватися або зберігатися на рівні, здатному забезпечити лише потреби виживання; по-друге, трудові відносини у великих організаціях мають вести робітників до розуміння їхньої спільної долі, становища в суспільстві і під впливом цих умов до політично організованої боротьби з метою поліпшення свого соціального становища. Ці процеси, з точки зору марксизму, невблаганно ведуть до посилення конфлікту між керівниками і робітниками, багатими і бідними, середнім і робітничим класом.

Починаючи від другої половини ХХ століття ці тези зазнавали критики й емпіричної перевірки. Деякі дослідники вдавалися до спроб виміряти класовий конфлікт у національних і міжнародних опитуваннях та відстежити його динаміку (див.: [Esser, Mohler, Braun, 1986; Smith, 1989; Braun, 1994; Kelley, Evans, 1995; 1999; Delhey, 1999]). З цією метою у багатьох дослідницьких проєктах використовують запитання Вольфганга Запфа, спрямовані на сигнальне сприйняття рівня протилежності інтересів між різними соціальними групами [Zapf, 1978].

Методика вивчення сприйняття людьми класового конфлікту така¹. Респондентам ставлять запитання “У багатьох країнах існують відмінності або навіть конфлікти між соціальними групами. На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт у Вашій країні між...”. При цьому продовження запитання має варіації: “бідними та багатими”; “робітничим та середнім класом”; “керівним персоналом та працівниками”; “людьми на вершині суспільства та людьми з низів суспільства”. Рівень сприйняття конфлікту вимірюють із застосуванням упорядкованої мультиномінальної шкали логістичної регресії (немає конфлікту взагалі, не дуже гострий конфлікт, гострий конфлікт і дуже гострий конфлікт). Відповіді за кожним запитанням розподілено на однакові інтервали між 0 і 100 (“дуже гострий конфлікт” = 0, “гострий конфлікт” = 33, “не дуже гострий конфлікт” = 67 і “немає конфлікту взагалі” = 100). Рівень сприйняття конфлікту або консенсусу визначається значенням індексу, що наближається або до нуля (максимально гострий конф-

¹ Про вимірювальну модель сприйняття конфлікту докладніше див.: [Kelley, Evans, 1995: р. 163–164; 1999: р. 7–9].

лікт), або до 100 (відсутність конфлікту, або консенсус між соціальними групами).

У рамках ISSP Дж.Келі та М.Д.Р.Еванс висунули й аргументовано підтвердили кілька гіпотез [Kelley, Evans, 1995; 1999]. По-перше, передбачалося, що люди в 11 розвинених індустріальних країнах, узятих для порівняння, будуть усвідомлювати деякий класовий конфлікт, крім того, гострота сприйняття конфлікту буде більшою в англо-кельтських суспільствах (США, Велика Британія й Австралія), ніж у центральноєвропейських (Швейцарія, Австрія і Німеччина); тим самим перевірялася теза стосовно впливу держави загального добробуту в її ліберально-консервативній і соціал-демократичній моделях на сприйняття класового конфлікту. По-друге, в процесі вивчення впливу об'єктивного соціального класу на сприйняття класового конфлікту було емпірично доведено, що соціально-структурні ефекти в усіх порівнюваних країнах мізерні. По-третє, досліджуючи динаміку сприйняття конфлікту між 1987 і 1997 роками, Келі та Еванс дійшли висновку, що отримані дані не відповідають марксистським очікуванням посилення конфлікту, навпаки, вони дають підстави стверджувати, що соціальна політика держави добробуту помітно (хоча й не у величезних масштабах) знизилася класовий конфлікт у цих країнах. За даними авторів, у середньому рівень гостроти соціального конфлікту між бідними та багатими знизився приблизно на 20%, індустріального конфлікту між керівниками та робітниками — на 10%, класового конфлікту між робітничим і середнім класом — на 10%. Причому в країнах, що реалізували соціал-демократичну модель, це зниження особливо суттєве [Kelley, Evans, 1999: р. 15].

Приєднання України до проекту ISSP дало мені можливість, спираючись на описану методологію, досліджувати, наскільки відмінним є сприйняття різних видів соціального конфлікту в пострадянській Україні й західних країнах. Чи відрізняється сила зв'язку соціального класу і сприйняття конфлікту в різних країнах? Для вимірювання сприйняття конфлікту був побудований синтаксис, що вможливив обчислення (за описаною вище формулою) середнього значення шкали сприйняття конфлікту/консенсусу.

На підставі даних таблиці 7 і рисунка можна судити про виразність різних видів соціального конфлікту в українському та західному суспільствах. Згідно із відсотковим розподілом і середнім значенням шкали конфлікту/консенсусу, в Україні серед різних видів конфлікту найгостріше сприймається конфлікт між людьми на вершині суспільства і людьми з низів суспільства (середня за описаною шкалою — 45 — перебуває в інтервалі між “гострим” і “не дуже гострим конфліктом” — від 33 до 67). У тому ж інтервалі фіксується сприйняття конфлікту між бідними та багатими (51) і між керівним персоналом та працівниками (61). Найменш актуальним жителі України вважають конфлікт між робітничим і середнім класом (середнє значення за шкалою 79 — в інтервалі між “не дуже гострий конфлікт” і “відсутність конфлікту” — від 67 до 100).

Рейтинги цих видів конфлікту в українському та розвинених капіталістичних суспільствах доволі близькі. У середньому в західних країнах оцінки всіх чотирьох видів конфлікту розташовані в інтервалі між “гострим” і “не дуже гострим конфліктом”. Як і в Україні, найгостріше сприймається

конфлікт між людьми на вершині й у низах суспільства, а найменш гостро — між середнім і робітничим класом. Однак в порівнюваних країнах є й відмінності, наприклад у середніх значеннях стосовно двох видів конфлікту (між керівним персоналом і працівниками, між робітничим і середнім класом) — в Україні вони ближче до 100, що свідчить про менш гостре сприйняття цих видів конфлікту в нашому суспільстві. Утім, аналізуючи відсотковий розподіл (див. табл. 7), слід звернути увагу на те, що в Україні куди вищою є частка людей, які обирають крайні оцінки — “дуже гострий конфлікт” і “немає конфлікту взагалі”; разом із тим значна частина респондентів західних країн обирають помірніші оцінки — “гострий” і “не дуже гострий конфлікт”.

Таблиця 7

Сприйняття населенням порівнюваних країн різних видів класового конфлікту

Рівень сприйняття класового конфлікту	Вид конфлікту, що сприймається							
	Люди з низів суспільства vs люди на вершині суспільства		Бідні vs багаті		Керівний персонал vs працівники		Робітничий клас vs середній клас	
	Україна	Розвинені західні країни	Україна	Розвинені західні країни	Україна	Розвинені західні країни	Україна	Розвинені західні країни
Дуже гострий конфлікт	30,0	16,2	22,0	6,7	9,9	6,5	3,8	2,2
Гострий конфлікт	27,2	37,9	27,8	30,3	25,2	34,6	10,2	14,9
Не дуже гострий конфлікт	21,1	38,0	24,2	54,8	35,5	53,2	30,8	64,5
Немає конфлікту взагалі	21,8	7,9	26,0	8,2	29,3	5,7	55,9	18,4
Середня консенсусу/конфлікту	45	46	51	55	61	52	79	66
Кількість респондентів	1552	9571	1587	9694	1550	8710	1589	9686

Аналізуючи порівняльні дані взаємозв'язку об'єктивних класових позицій і сприйняття різних видів конфлікту, слід констатувати, що, з огляду на низьке значення коефіцієнта *Eta* (від 0,04 до 0,11), сила зв'язку цих змінних у всіх порівнюваних країнах дуже мала (див. табл. 8). Мабуть, можна відзначити таку тенденцію: у західних країнах сприйняття всіх видів конфлікту у представників службового класу та дрібної буржуазії дещо відрізняється від інших. Причому її оцінки в усіх випадках спрямовані в бік сприйняття консенсусу між соціальними групами, тобто меншої гостроти усвідомлення конфлікту. Натомість представники проміжного класу, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, навпаки, дещо більшою мірою схильні бачити відносини між різними соціальними групами як конфліктні.

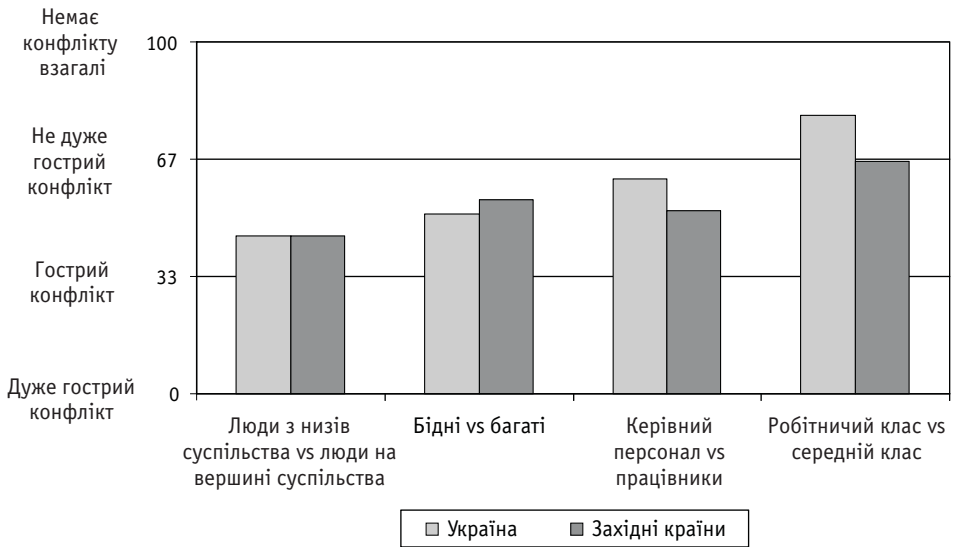

Рис. Сприйняття різних видів конфлікту в порівнюваних країнах (середня за шкалою консенсусу/конфлікту)

Таблиця 8

Сприйняття різних видів класового конфлікту серед представників ЕGP-класів (середня за шкалою консенсусу/ конфлікту)

ЕGP-класи	Люди з низів суспільства vs люди на вершині суспільства		Бідні vs багаті		Керівний персонал vs працівники		Робітничий клас vs середній клас	
	Україна	Розвинені західні країни	Україна	Розвинені західні країни	Україна	Розвинені західні країни	Україна	Розвинені західні країни
Службовий клас	48	48	54	58	64	55	80	68
Проміжний клас	42	43	50	52	62	50	82	64
Дрібна буржуазія	48	48	52	57	58	55	75	68
Кваліфіковані робітники	43	43	50	54	60	51	80	66
Некваліфіковані робітники	43	43	51	52	60	50	79	65
За вибіркою загалом	45	45	51	55	61	52	79	66
Коефіцієнт Eta	0,07	0,09	0,04	0,11	0,06	0,09	0,06	0,09

Отже, громадяни України за сприйняттям різних видів класового конфлікту вельми подібні до населення розвинених західних країн. Найгострішим

усвідомлюється конфлікт між людьми на вершині суспільства та в його низах, а найменш актуальним вважають конфлікт між робітничим і середнім класом. З'ясувалося, що об'єктивні класові позиції практично не впливають на сприйняття конфлікту в суспільстві: представники різних соціальних класів схожим чином оцінюють різні види конфлікту. Як тенденцію слід відзначити таке: дещо гостріше сприймають всі види конфлікту представники робітничого класу. Звісно, знання спектра соціальних установок населення України щодо різного виду конфліктів було би продуктивно зіставити із фіксацією того, як ці установки реалізуються в реальних соціальних конфліктах різного типу — страйках, виробничих і побутових конфліктах.

Попередні висновки і резюме

Якщо дотримуватися запропонованої Манном типології рівнів зрілості класової свідомості, то отримані дані дають змогу судити про стан двох її нижніх рівнів у західних країнах і в Україні.

Очевидно, що перший рівень класової свідомості — рівень класової ідентифікації — достатньо сформований у всіх порівнюваних країнах, адже близько двох третин представників робітничого і середнього класів ідентифікують себе із відповідними класовими позиціями. Зв'язок між об'єктивним і суб'єктивним робітничим класом виявився доволі сильним у всіх країнах, причому в пострадянській Україні він вищий, ніж у розвинених капіталістичних суспільствах (значення η 0,43 і 0,31 відповідно).

Аналіз низки показників другого рівня класової свідомості — усвідомлення людьми протилежності класових інтересів (операціоналізованих у цьому проекті у вигляді установок щодо соціальної нерівності) — показав, що високий рівень класової ідентичності не гарантує адекватного усвідомлення представниками різних класів специфічності їхніх класових інтересів. Назагал класові відмінності в соціальних установках низькі — значення η до 0,15. Причому проблема не в робітничому класі — адже установки його представників цілком очікувані й пояснювані, а саме: високий рівень сприйняття і нерівності в доходах, несправедливості заробітної плати, необхідності перерозподілу доходів і усвідомлення різних видів класового конфлікту. Найімовірніше, представники дрібної буржуазії і верхнього службового класу слабо усвідомлюють специфічні інтереси, які б відрізняли їх від інших класів. Вони цілковито поділяють критичні установки робітничого класу. Фіксується лише тенденція (головним чином у західних країнах) критичнішого сприйняття робітничим класом соціальної нерівності в доходах і заробітній платі та наявності соціальних конфліктів порівняно з представниками інших класів, однак ці відмінності жодним чином не відображають ситуацію класового протистояння.

Резюмуючи результати, важливо сформулювати й обговорити проблеми теоретичної концептуалізації й емпіричного вимірювання класової свідомості, що можуть впливати на адекватність зроблених висновків.

По-перше, висновок про високий рівень класової ідентичності респондентів (зокрема робітників) потребує, на мій погляд, додаткової перевірки, оскільки закладений у проекті ISSP підхід до вимірювання класової іден-

тичності видається мені недостатньо надійним. Як засвідчив досвід його застосування, у ситуації масового опитування респонденти доволі легко ідентифікують свою класову належність за наявності закритої шкали із переліком класових категорій. Проте у практиці глибинних інтерв'ю з робітниками я вже мала змогу переконатися, що їхня класова ідентифікація зовсім не є спонтанною й чіткою, вона радше ситуативна і формальна, позбавлена емоційного наповнення і значимості в повсякденному житті. На мій погляд, потрібні якомога досконаліші методичні інструменти для вивчення класової ідентичності¹.

По-друге, слід порушити таке питання: чи відображають дані про слабкий зв'язок соціального класу та установок реальний стан справ чи на них таки впливає проблема вимірювання? Наприклад, Майкл Волес і Азамат Джеперсон [Wallace, Jepperson, 2004] припустили, що слабкий вплив класу на соціальні установки представників капіталістичного класу можна пояснити тим фактом, що до вибірки масових опитувань вкрай рідко потрапляють власники і менеджери великого і середнього бізнесу, а також державні службовці й адміністратори вищої ланки, котрі, власне, і є носіями інтересів, протилежних інтересам робітничого класу. Дрібні роботодавці та самозайняті цілковито можуть поділяти із найманими працівниками деяку ворожість стосовно великих корпорацій, їхніх власників і менеджерів. Погоджуся з авторами, які гадають, ніби представництво великого і середнього капіталу у вибірці неминуче виявило би очікувану опозицію класових інтересів.

По-третє, на підставі отриманих даних можна впевнено говорити про наявність у більшості людей у всіх класах й у всіх країнах глибинного незадоволення, спрямованого проти капіталістів і керівників бізнесу². Проте, незважаючи на фіксування високого рівня негативних класових установок, застосований нами методичний інструмент має низку обмежень, що не дають змоги судити про перспективи формування революційної свідомості. Перше обмеження — він застосовний для вимірювання лише двох нижніх рівнів зрілості класової свідомості (класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів). Для подолання цього обмеження потрібен пошук та апробація методичних підходів, адекватних і достатніх для суджень про вищі рівні свідомості³. Друге обмеження полягає в тому, що закладений у проект підхід не дає емпіричних можливостей для вивчення зв'язку між класовою свідомістю та класовою поведінкою. Очевидно, якщо робітники поділяють переконання про високий рівень класової опозиції, саме по собі це ще не гарантує того, що вони діятимуть як клас з метою зміни соціальних обставин

1 Слушним прикладом є, наприклад, методика вивчення класової ідентичності Райта. Бажано знайти можливість її апробації та перевірки отриманих даних.

2 До речі, у західних суспільствах більшою мірою фіксують очікувані класові установки (тобто вищим є вплив класової позиції на соціальні установки), тоді як сила зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класу відносно більша в Україні.

3 Конче потрібен вітчизняний досвід застосування таких тонких методичних підходів, як, приміром, етнографічне дослідження страйку, що може надати важливу інформацію про динаміку потенційно революційної ситуації на мікрорівні [Fantasia, 1988], біографічне дослідження зміни класової ідентичності [Skeggs, 1997, 2003] тощо.

їхнього життя. Подальшого дослідження (і відповідно пошуку адекватних методичних підходів) потребують такі важливі питання. Яким в українському суспільстві є реальний зв'язок між класовою свідомістю і класовими діями? Які причини зумовлюють те, що вкрай високий рівень установок щодо соціальної нерівності доходів і сприйняття різного виду соціальних конфліктів як "гострих" не реалізується у протестних практиках? Чому не формуються наступні, вищі рівні класової свідомості?

По-четверте, вочевидноється, що для впевнених висновків стосовно стану класової свідомості в Україні потрібні дані як національних масивів різних років (зіставлення яких уможливить розуміння того, яким чином вона змінюється під впливом різноманітних історичних умов), так і міжнародних масивів (щоби судити про специфіку класової свідомості в різних політичних, економічних, культурних середовищах). Обмеженість розпочатого в цій статті аналізу стану класової свідомості в українському суспільстві, з одного боку, пов'язана з наявністю національних даних лише одного року (2009), що не дає можливості судити, як змінювався рівень поляризації класових інтересів в Україні в різні історичні періоди; збільшувалася чи зменшувалася частка людей, які мають класову ідентичність. З іншого боку, всі сформульовані висновки мають попередній характер, бо ґрунтуються на порівнянні даних 10-літньої давнини. Користь такого попереднього аналізу — в можливості розвинути теоретичну чутливість до проблематики класової свідомості, опанувати розроблені спеціально для проекту ISSP теоретико-методологічні підходи щодо дослідження класової свідомості, застосувати відповідні методи і статистичний апарат аналізу даних.

По-п'яте, залишаються сумніви з приводу того, як концептуалізувати таке складне й динамічне явище, як класова свідомість, і в який спосіб його вимірювати. Цілком виправдано, що з метою порівняльного дослідження за основу було взято інструментарій і схему аналізу, закладені в методичному апараті дослідження ISSP. На мій погляд, необхідно обговорити, якою мірою такий підхід є валідним для аналізу класової свідомості у пострадянських суспільствах. Подані дані цікаво було би порівняти із результатами вивчення класової свідомості, що мало місце в рамках інших теоретико-методологічних підходів.

Попри викладені вище обмеження, отримані дані дають уявлення про латентні класові конфлікти, котрі, не реалізуючись у відкритій формі, все одно формують соціальні й культурні зміни у західному і пострадянському суспільствах. Тому я не маю жодних сумнівів у важливості безперервного вивчення тези Маркса про зв'язок між класовою поляризацією і класовою свідомістю в нереволуційні періоди розвитку капіталізму. У зв'язку з цим важливими дослідницькими завданнями, на мій погляд, є створення й апробація моделі моніторингу різних рівнів класової свідомості в українському суспільстві, а також зв'язку класової свідомості та класової поведінки (завдання, яке не охоплене методологічною програмою ISSP). Наші дані можуть являти собою контрольні показники рівня класової свідомості для майбутніх досліджень, які (за умови регулярного проведення) зможуть пролити світло на залежність коливань рівня класової свідомості від реальних змін в економіці й політичній сфері. Сподіваюся, що подані в статті дані по-

служують внеском в актуалізацію цієї класичної соціологічної проблематики в процесі реалізації вітчизняних досліджень.

Література

- Грамуши А.* Тюремные тетради : в 3-х ч. Ч. 1 / Грамуши А. — М. : Политиздат, 1991.
- Дилигенский Г.Г.* Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших социальных групп / Дилигенский Г.Г. // Методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Е.В. Шороховой. — М.: Наука, 1975. — С.196–205.
- Лукач Г.* История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Лукач Г. ; пер. с нем. С. Земляного. — М. : Логос-Альтера, 2003.
- Манхейм К.* Идеология и утопия. Ч. 1 / Манхейм К. — М. : ИНИОН РАН, 1992.
- Маркс К.* Манифест коммунистической партии. Т. 4 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. — [2-е изд.]. — М. : Гос. изд-во политической литературы, 1955. — С. 419–459.
- Маркузе Г.* Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Маркузе Г. ; пер. с англ., послесл., примеч. А.А. Юдина ; сост., предисл. В.Ю. Кузнецова. — М. : АСТ, 2002.
- Aronowitz S.* False promises: The Shaping of American Working Class Consciousness / Aronowitz S. — N. Y. : McGraw-Hill, 1973.
- Bott E.* Family and social network / Bott E. — London : Tavistock, 1957 (1971).
- Bottero W.* Class Identities and the Identity of Class / W. Bottero // Sociology. — 2004. — Vol. 38, № 5. — P. 985–1003.
- Braun M.* On Measuring Societal Conflict. Unpublished memorandum / Braun M. — (Mannheim, Germany, 1994).
- Brint S.* The Politics of Professionals in Five Advanced Industrial Societies / Brint S., Cunningham W.L., Lee R.S. // Citizen Politics in Post-Industrial Societies. — Westview Press, 1997. — P. 113–142.
- British and European Social Attitudes: The 15th BSA Report / [R. Jowell, J. Curtice, A. Park, A. Brook, K. Thomson, C. Bryson, eds.]. — Aldershot : Ashgate, 1998.
- British Social Attitudes: Special International Report / R. Jowell, Sh. Witherspoon, L. Brook, eds. — Aldershot : Gower, 1989.
- Buttel F.H.* Sources of Working Class Consciousness / F.H. Buttel, W.L. Flinn // Sociological Focus. — 1979. — № 12. — P. 37–49.
- Cappelli P.* Change at Work / [Cappelli P., Bassi L., Katz H., Knoke D., Osterman P., Useem M.]. — N. Y. : Oxford University Press, 1997.
- Chinoy E.* Automobile Worker and the American Dream / Chinoy E. — Boston : Beacon Press, 1955.
- Class imagery // Oxford Dictionary of Sociology / J. Scott, G. Marshall (Eds.). — Oxford University Press, 2005. — P. 74.
- Centers R.* The Psychology of Social Classes / Centers R. — Princeton ; N. J. : Princeton University Press, 1949.
- Class Awareness // Oxford Dictionary of Sociology / J. Scott, G. Marshall (Eds.). — Oxford University Press, 2005. — P. 72–73.
- Davis M.* Prisoners of the American Dream: Politics and Economy in the History of the U.S. Working Class / Davis M. — London : Verso, 1986.
- Delhey J.* Inequality and Attitudes. Postcommunism, Western Capitalism and Beyond / Delhey J. — (Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 1999. FS III 99 — 403).
- Durrenberger E.P.* Explorations of Class and Consciousness in the U.S. / E.P. Durrenberger // Journal of Anthropological Research. — 2001. — Vol. 57, № 1. — P. 41–60.

- Edwards R.* Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century / Edwards R. — N. Y. : Basic Books, 1979.
- Elster J.* Marxism, Functionalism and Game Theory: The case for methodological individualism / J. Elster // Theory and Society. — 1982. — № 11. — P. 453–482.
- Elster J.* Making Sense of Marx / Elster J. — Cambridge : Cambridge University Press, 1985.
- Esser H.* Measuring Social Conflicts. Presentation to the April 1986 Planning Meeting of the ISSP / Esser H., Mohler P., Braun M. — (Mannheim, Germany, 1986).
- Evans G.* Class Conflict and Inequality / Evans G. // International Social Attitudes: the 10th BSA report. — SCPR, 1993. — P. 123–142.
- Evans G.* Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema / G. Evans, C. Mills // European Sociological Review. — 1998. — № 14(1). — P. 87–106.
- Fantasia R.* Cultures of Solidarity: Consciousness, Action, and Contemporary American Workers / Fantasia R. — Berkeley, CA : University of California Press, 1988.
- Goldthorpe J.* The Affluent Worker in the Class Structure / [Goldthorpe J., Lockwood D., Bechhofer F., Platt J.]. — Cambridge : Cambridge University Press, 1969.
- Halsey A.H.* Origins and Destinations: Family, Class and Education in Modern Britain / Halsey A.H., Heath A.F., Ridge J.M. — Oxford : Clarendon Press, 1987.
- Heath A.* Understanding Political Change: the British Voter 1964–1987 / [Heath A., Jowell R., Evans G., Field J., etc.]. — Oxford : Pergamon, 1991.
- Hodge R.W.* Class Identification in the United States / R.W. Hodge, D.W. Treiman // American Journal of Sociology. — 1968. — № 73. — P. 535–547.
- Huber J.* Income and Ideology / J. Huber, W. Form. — N. Y. : The Free Press, 1973.
- Ichheiser G.* Misunderstandings in Human Relations: a Study in False Social Perception / G. Ichheiser // American Journal of Sociology. — 1949. — № 55. — P. 1–70.
- International Social Attitudes: The 10th BSA Report. Aldershot / R. Jowell, L. Brook, L. Dowds, eds. — Dartmouth Publishing, 1993.
- Jackman M.R.* Class Awareness in the United States / M.R. Jackman, R.W. Jackman. — Berkeley : University of California Press, 1983.
- Kalleberg A.L.* Class, Occupation, and Inequality in Job Rewards / A.L. Kalleberg, L.J. Griffin // American Journal of Sociology. — 1980. — № 85. — P. 731–768.
- Kelley J.* Class and Class Conflict in Six Western Nations / J. Kelley, M.D.R. Evans // American Sociological Review. — 1995. — Vol. 60, № 2. — P. 157–178.
- Kelley J.* Does the Welfare State Reduce Class Conflict? / J. Kelley, M.D.R. Evans. — (Paper presented through ISA, RC 28 May 1999).
- Kluegel J.* Beliefs about Inequality / J. Kluegel, E. Smith. — N. Y. : Aldine De Gruyter, 1986.
- Leggett J.C.* Class, Race, and Labor: Working Class Consciousness in Detroit / Leggett J.C. — N. Y. : Oxford University Press, 1968.
- Levi I.* Identity and Conflict / I. Levi // Social Research. — 2007. — Vol. 74, № 1. — P. 25–50.
- Lockwood D.* Sources of Variation in Working Class Images of Society / D. Lockwood // Sociological Review. — 1966. — № 14. — P. 249–267.
- Lockwood D.* The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness / Lockwood D. — [2nd ed.]. — London : Clarendon Press, 1989.
- Lopreato J.* Class, Conflict, and Mobility: Theories and Studies of Structure / J. Lopreato, L.E. Hazelrigg. — San Francisco : Chandler, 1972.
- Mann M.* Consciousness and Action Among the Western Working Class / Mann M. — London : Macmillan, 1973.
- Marshall G.* Repositioning Class / Marshall G. — London : Sage, 1997.

Marshall G. Some Remarks on the Study of Working Class Consciousness / G. Marshall // *Politics and Society*. — 1983. — № 12. — P. 263–302.

Marshall G. Social Class in Modern Britain / [Marshall G., Newby H., Rose D., Vogler C.]. — London : Hutchinson, 1988 (1993).

Modern Society and Values. A Comparative Analysis Based on ISSP Project / N. Tos , P. Mohler, B. Malnar, eds. — Ljubljana : FSS, University of Ljubljana ; Mannheim : ZUMA, 1999.

Popitz H. Technik und Industriearbeit: Soziologische Untersuchungen in der Huttenindustrie / [Popitz H., Bahrtdt H.P., Jures E.A., Kesting H.]. — Tübingen, 1957.

Rosenberg M. Perceptual Obstacles to Class Consciousness / M. Rosenberg // *Social Forces*. — 1953. — № 32. — P. 22–27.

Sallach D.L. Class Domination and Ideological Hegemony / D.L. Sallach // *The Sociological Quarterly*. — 1974. — № 15. — P. 38–50.

Savage M. Working Class Identities in the 1960's: Revisiting the Affluent Worker Study / M. Savage // *Sociology*. — 2005. — № 39 (5). — P. 929–946.

Savage M. Ordinary, Ambivalent and Defensive Class Identities in the Northwest of England / M. Savage, G. Bagnall, B. Longhurst // *Sociology*. — 2001. — № 34 (4). — P. 875–892.

Skeggs B. Formations of Class and Gender: Becoming Respectable / Skeggs B. — London: Sage, 1997.

Skeggs B. Class Self Culture / Skeggs B. — London : Routledge, 2003.

Smith T. Inequality and Welfare // *British Social Attitudes: Special International Report* / Smith T. ; R. Jowell, S. Witherspoon, L. Brook (eds.). — Aldershot : Gower, 1989.

Sobel M.M. Men Matter More: The Social Class Identity of Married British Women. 1985–1991 / [M.M. Sobel, De M.D. Graaf, A. Heath, Y. Zou] // *Journal of the Royal Statistical Society*. — 2004. — № 167 (1). — P. 37–52.

Surridge P. Class Belonging: a Quantitative Exploration of Identity and Consciousness / P. Surridge // *The British Journal of Sociology*. — 2007. — Vol. 58. — P. 207–226.

Tajfel H., Turner J. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior / H. Tajfel, J. Turner // S. Worchel, W. Austin. *Psychology of Intergroup Relations*. — Chicago: Nelson-Hall, 1986. — P. 7–24.

Thompson E.P. The Making of the English Working Class. — N.Y.: Random House, 1963.

Vanneman R. The American Perception of Class / R. Vanneman, L. Weber Cannon. — Philadelphia : Temple University Press, 1987.

Vallas S.P. Rethinking Post-Fordism: The Meaning of Flexible Work / S.P. Vallas // *Sociological Theory*. — 1999. — № 17. — P. 68–101.

Wallace M. Finding Class Consciousness in the New Economy / M. Wallace, A. Junisbai // *Research in Social Stratification and Mobility*. — 2004. — Vol. 20. — P. 385–421.

Wright E.O. Class Counts: Comparative Studies in Class Analyses / Wright E.O. — Oxford : Oxford University Press, 1997.

Wright E.O. The Comparative Project on Class Structure and Class Consciousness: An Overview / E.O. Wright // *Acta Sociologica*. — 1989. — № 32. — P. 3–32.

Wright E.O. Marxist Class Categories and Income Inequality / E.O. Wright, L. Perrone // *American Sociological Review*. — 1977. — № 42. — P. 32–55.

Wright E.O. Temporality and Class Analysis: A Comparative Analysis of the Effects of Class Trajectory and Class Structure on Class Consciousness in Sweden and the United States / E.O. Wright, K.Y. Shin // *Sociological Theory*. — 1988. — № 6. — P. 54–84.

Zapf W. Welfare Survey: Questionnaire / Zapf W. — (Koeln, Germany, 1978).

Zweig F. The Worker in an Affluent Society / Zweig F. — London : Heinemann, 1961.